

Михайло Гутор

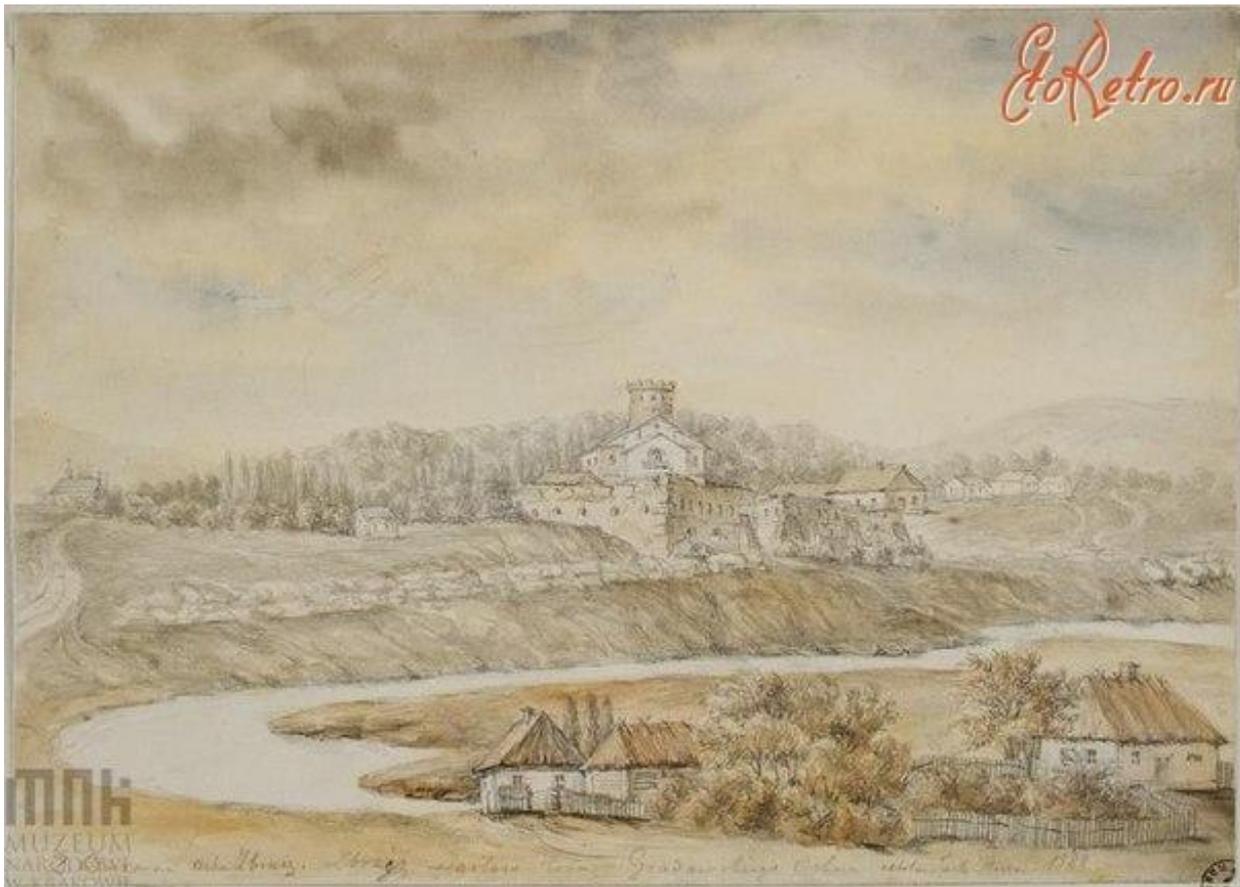
ТРАГЕДІЯ

в історії єврейських громад: Зарічанки, Збрижа,
Китайгорода, Шепетівки, Ярмолинців.

Національний історико-меморіальний заповідник «БабинЯр»
Київ-2026

Зарічанка¹

Лянцкорунь²

2

Зарічанка (раніше Ходиківці, місто Лянцкорунь, містечко Лянскорунь пол. *Lanckoroń*) — село у Чемеровецькому районі Хмельницької області.

26 березня 1410 року король Владислав Ягайло дав привілей подільському воєводі Грицькові Кердейовичу (Кердею) на села Кормильча і Ходиківці (Зарічанка)³.

Містечко Лянцкорунь: зафіксована назва Ходиківці (1493 р.). На початку XVIII ст. містечко перейшло у власність Лянцкоронських і назване Лянцкорунь⁴.

Указ Президії ВР УРСР від 7 березня 1946 р. «Про збереження історичних найменувань та уточнення і впорядкування існуючих назв сілрад і населених

---

¹ Lanckoroń // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1884. — Т. V. — S. 68. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sownik_geograficzny/Tom_V/68; Зарічанка / В. І. Олійник // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2010. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-15564>.

² Акварель Наполеона Орди

³ Михайло Грушевський Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України. Серія перша (ч. 1-80) (1361—1530). — С. 16-17. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hrushevskyyi/Materialy_do_istorii_suspilnopolitychnykh_i_ekonomichnykh_vidnosyn_zakhidnoi_Ukrainy/

⁴ Сецинский Е.И. Исторические сведения и приходах и церквах Подольской епархии. 1. Каменецкий уезд. — Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, 1895 г., т. 7, с. 215

пунктів Кам'янець-Подільської області»: село Лянцкорунь іменувати село Зарічанка і Лянцкорунську сільську Раду — Зарічанська.

Вулиця в Лянцкоруні з дерев'яною синагогою (праворуч). 1920-і рр.⁵

Єврейські будинки в Лянцкоруні, 1930 рік.⁶

⁵ URL: <https://jenikirbyhistory.getarchive.net/media/lantskorun-zarichankawith-synagogue-68c6d1>

⁶ Світлина Жолтовського. URL: <https://jewua.org/liantskorun/>

Єврейська громада⁷

У 1847 р. у Лянцкоруні проживало 939 євреїв, у 1897 р. – 1893 (50%), у 1923 р. – 1578, у 1927р. – 1638 (95%), у 1939 р. – 915 євреїв.

Єврейська громада появилася у Лянцкоруні у XVI ст.

У 1750-х роках у містечку проживали послідовники Якова Франка.

У 1867 р. в Лянцкоруні були 4 синагоги, єврейський цвинтар. Основне заняття єврейського населення – різні ремесла. У кінці XIX ст. діяв хедер, 1892 р. рабином був Берка Бронштейн.

У 1911 у Лянцкоруні діяв нелегальний сіоністський гурток (керівник І. Бронштейн). У 1913 р. тут було 5 синагог.

У 1915 році старостою села Лянцкорун було обрано Зельмана Меліховича Штельмана, його помічниками були Мендель Іделійович Мельман та Зус Абрамович Берман, збором грошей займався Янкель Хаскелевич Цімерман.

З 1925 р. за рахунок коштів, що надходили від земляцтва з США, надавалася допомога незаможним, фінансувалася діяльність нелегального хедера. У 1920-х роках працювали сіоністські осередки «Ге-Халуц» та «Форейн», поширювалися програма «Га-Поель га-Цаїр» та журнал «ОСМ».

У 1925 р. у Лянцкоруні було зареєстровано 10 сімей, які бажали переселитися до сільськогосподарських колоній. Цього ж року у містечку створено дитячі сіоністські організації «Ялде Ціон» та «Га-Цофе». Функціонували єврейська школа із земельною ділянкою, хата-читальня з книгами на ідиші, російською та українською мовами, працювали лікнеп та драматичний гурток, читали лекції.

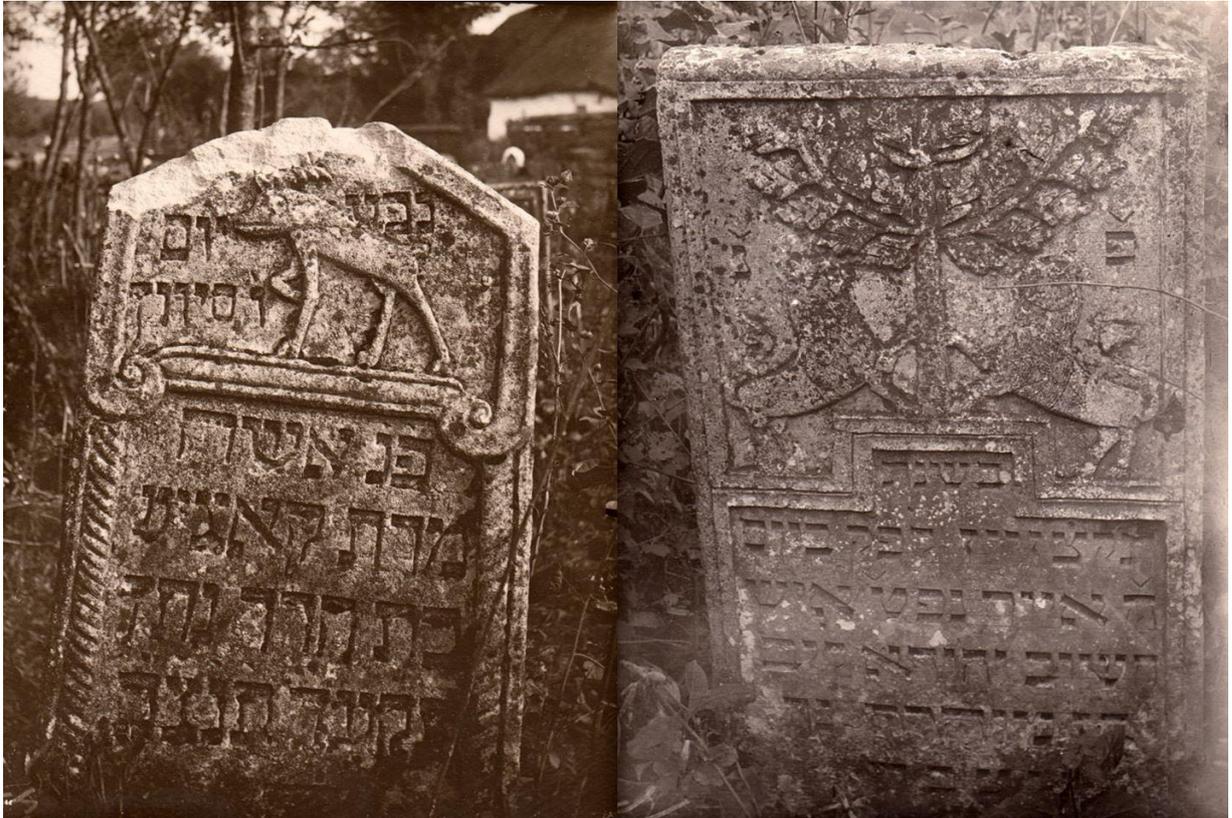
У 1926 р. створено єврейську сільраду (голова – Ізраїль Капер), був єврейський народний суд. Відділення ОЗЕТ займалося навчанням євреїв основ землеробської праці; діяли союзи кустарів і кравців, землеробська громада «Хлібороб», що об'єднувала 24 сім'ї (110 чол.) та обробляла 22 десятин землі. У 1934 р. вона була перетворена на єврейський колгосп ім. XVII партз'їзду.

Німці зайняли Лянцкорунь 9 липня 1941 р. За кілька тижнів було створено гетто. Євреї із гетто використовувалися на примусових роботах. Згідно з одним із свідчень, 7 травня 1942 року німецькі солдати увійшли до гетто і розстріляли кілька євреїв. Наступного дня в'язні були переведені в гетто Кам'янець-Подільського, де вони були вбиті разом з євреями з інших міст наприкінці осені 1942 року.

⁷CE.URL:<https://www.jewsencyclopedia.com/index.php/%D0%97%D0%90%D0%A0%D0%95%D0%A7%D0%90%D0%9D%D0%9A%D0%90>;URL: <https://jewua.org/liantskorun/>

8 травня 2003 року було відкрито меморіал євреям, убитим нацистами, профінансований єврейською громадою Хмельницького. Місцеві жителі, учні місцевої школи, голова Хмельницької обласної громадської ради Семен Вайсблай, член єврейської громади Степан Ольшевський, ветеран війни Аба Калінер, колишня в'язень гетто Цилія Ойфман, яка була спонсоркою цього меморіалу, та інші гості поклали квіти та вшанували пам'ять загиблих.

Надгробки на єврейському цвинтарі в Лянцкоруні, 1930-ті роки.⁸

Відомі євреї з Лянцкоруня

Морде Альперсон (1867, Лянцкорун, Подільська область – 1947, Маврикія, Аргентина), прозаїк, драматург. Пробирав себе в різних професіях. У 1891 році емігрував з родиною до Аргентини. Там був одним із організаторів та засновників єврейської сільськогосподарської колонії Маврикія. Альперсон захоплювався фермерством навіть у дуже старості. Він також друкував статті про сільськогосподарські організації в єврейських колоніях.

Центральний державний історичний архів України, (ЦДІАК): 442/52/378: Справа про виселення єврейських контрабандистів з їхніми родинами з Лянцкоруня, 1873-1875 рр. Згадані прізвища: Волько Кідерман, Гершко та Айзік Губермани, Сруль Гройсберг, Іде Лейб Шмуклер, Фішель Гітельман, Іос Гітельман (Кушнір), Сруль Жердер, Файбіш Чарковський, Волько Шурінець (Кідерман) з родиною має будинок у Збрижі. В результаті, 40 євреїв разом з їхніми родинами були виселені з Лянцкоруня.

⁸ Світлини з колекції Павла Жолтовського. Єврейський цвинтар розташовувався в центрі села. Його було зруйновано у 1950-1960-х роках. Зараз там парк.

Монастир ордену капуцинів в містечку Збриж, до 1886 року.¹⁰

Збриж — село у Чемеровецькій селищній громаді Кам'янець-Подільського району.

Збриж був заснований на землях старого Ярославля (перша письмова згадка — 1530) і Хоржівці (Хоровці) (перша письмова згадка — 1542). Старий Ярославль знаходився ближче до Жабинців, які називали — Ярославль, де наприкінці XIX століття був хутір Ярославка.

У 1646 році в грамоті, виданій Владиславом IV Вазою, вказано, що Станіслав Лянцкорунський (скальський староста) заснував на місці Старого Ярославля і Хоржівців місто — Нове Бжезе (Збриж), місто отримало магдебурзьке право.

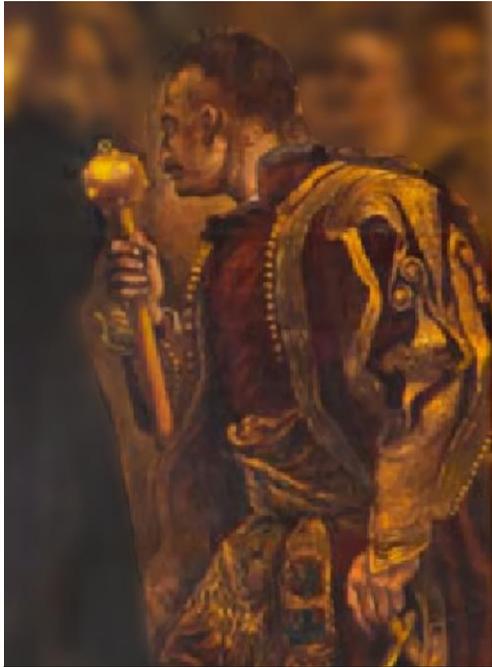
---

⁹ Zbrzyż // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1895. — Т. XIV. — S. 532. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XIV/532; Wimmer J. Lanckoroński Hieronim (zm. 1697) // Polski Słownik Biograficzny. — Wrocław — Warszawa — Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1970. — Т. XVI/3. — Zeszyt 70. — S. 441.; Боровський А. Опис містечка Збриж 1720 року // Збриж: віртуальний музей історії села, 14 жовтня 2023 р. URL: https://zbryzh.blogspot.com/2023/10/1720_14.html

¹⁰ Фото Михайла Грейма. URL: https://zbryzh.blogspot.com/p/blog-page_86.html; На території монастиря був великий сад, де росли різні плодові дерева та виноград. Також тут була мурована оранжерея, в якій росли «найніжніші плоди», як це вказує ревізор. Які саме породи плодових дерев росли — невідомо. Після скасування монастиря в 1832 році, будівля костелу була обернена в православну церкву, а приміщення келій використовувалося як житло для священика. З 1862 року в тому ж приміщенні була церковно-парафіяльна школа. Впродовж 1880-их років костельна споруда була значно перебудована. Як видно з фотографії 1870-80 рр. дах над будівлею монастиря був значно пошкоджений. Сам монастирський комплекс був значно понищений влітку-восени 1917 року, коли по річці Збруч проходив фронт. По завершенні війни цеглу із зруйнованого монастиря мешканці використовували для відбудови власних будинків. До наших днів залишилися лише підвали монастиря.

1657 року — місто далі належало польному коронному гетьманові, воєводі брацлавському — Станіславу Лянцкоронському, який загинув 19 лютого 1657 року та похований у Львові.

27 липня 1672 Збриж відвідав німецький мандрівник, дипломат Ульріх фон

Станіслав Лянцкоронський

Вердум, який у своєму щоденнику залишив опис містечка. Зокрема він написав, що: місто Бржеже було оточене муром і в північно-східній частині розташовувався кам'яний укріплений замок. Ченці, які там проживали і проводили меси в армії, їздили на конях і були озброєні шаблями. В місто був в'їзд через міст на ріці Збруч¹¹.

Перш за все треба сказати, що Поділля після турецького панування 1672-1699 рр. представляло собою суцільну руїну. Спустошення краю було зумовлене довготривалими військовими діями польського війська з метою відвоювати терен. Тому масова втеча мешканців Поділля була закономірним процесом. З турецьких податкових документів відомо, що в 1681 р. в Збрижі залишалось 4 господарі¹².

Після поділу Речі Посполитої в 1772 р. місто почало занепадати. Після 1818 року місто належало 5 різним власникам, які пізніше часто змінювалися. З 2 половини 17 століття місто охоче заселяли євреї, так у 1764 проживало 710 євреїв. Містечко було центром кагалу, якому належали 9 сіл з 83 євреями.

1872 року існувало народне училище, у якому навчалось 60 учнів.

1883 налічувалося 226 хат, 1400 людей (355 євреїв). Була православна церква, православна каплиця, костел католицький, єврейський молитовний дім, школа, водяний млин.

1887 проживало 1386 людей (462 єврея): була синагога й молитовний дім, який закрили через те, що приміщення було старе; 226 будинків, водяний млин.

В часи Російської імперії містечко занепадо через своє невідне географічне розташування та безграмотну політику влади.

Містечко було повністю зруйноване влітку-восени 1917 року артилерійськими обстрілами російської армії.

Радянська окупація принесла колективізацію та розкуркулення, мешканці села зазнали репресій.

У 1932–1933 селяни села пережили жахливі події — Голодомор. Через який загинуло багато односельчан, але в архівах збереглися дані лише про 18 жителів села, які загинули через голод.

¹¹Cudzoziemcy w Polsce / pod. red. Xawery Liske. - Lwow, 1876. - s.138 URL: <https://archive.org/details/cudzoziemcywpol00nakegoog/page/n144/mode/2up>

¹²Defter= The Ottoman Survey Register of Podolia. Part 1: text, translation and commentary / ed. Dariusz Kołodziejczyk. – 2004, Cambridge, Kyiv. s.157.

Роки Великого терору 1936-1937 рр. вбито осіб різних національностей і професій, багато людей було виселено як сім'ї «ворогів народу».

Єврейська громада¹³

Єврейська громада існувала в Збрижі від самого заснування містечка. У фундаційному привілеї короля Владислава IV для містечка Нове Бжезе наголошується, що євреям гарантується рівне право з поляками та українцями для участі в збризьких ярмарках. В 1662 році тут жило двоє євреїв. В роки панування Османської імперії 1672-1699 рр. в містечку напевно не було євреїв, бо реєстр 1681 р. фіксує лише 4 господарів.

В 1720 р. в містечку Збриж було 9 євреїв господарів: Гаскель Аранович, Зискель, Семян Слюсар, Янкель, Нута, Зельман, Давидко, Давид та Янкель Різник. До середини 18 століття громада значно виросла, в 1765 р. тут проживало 710 осіб. Вже тоді була своя синагога, а Збриж був центром кагалу, до якого крім містечка Збриж належали також села: Бурдяківці, Сокиринці, Дубівка, Босири, Коцюбинчики, Шманьківчики, Струсівка, Швайківці, Шманьківчики. В 1765-1775 рр. рабином в Збрижі був Лейзор Лейбович.

Після Першого поділу Речі Посполитої кагал був поділений між державами і до нового Збризького кагалу належали такі села: Летава, Сокиринці, Жабинці, Ярослав, Мар'янівка, Волохи, Красилів, Гуків, П'ятничани, Бережанка. В 1784 р. в містечку Збриж налічувалося 463 євреї. В 1787 р. – 476 душ. В 1789 р. – 415 євреїв.

В 1796 році було 122 єврейських будинків, з них на площі ринок 52 будинки в тому числі 22 крамниці. Усі господарі-євреї платили грошовий податок – чинш, а панщину не відробляв ніхто, хоча в їхніх господарствах були і коні і воли. Містечко ділилося на дві частини: на 1) ринкові будинки з крамницями та 2) задні будинки («затильні»). Ринкових будинків було 28. Майже усі ці євреї мали в своєму господарстві корів, а дехто і коней чи волів. Чиншу платили по-різному: від 20 до 70 злотих. До ринкових будинків належали і крамниці – їх було ще 24. Серед власників крамниць лише поодинокі євреї мали корів. Чиншу платили від 6 до 20 злотих. З доступних нам карт того періоду відомо, що площа Ринок в Збрижі була майже квадратної форми і орієнтувалася згідно сторін горизонту. Отже на цій площі було 52 будинки, серед яких було 24 крамниці. По 13 будівель на кожному боці площі.

---

¹³Сецинский, Евфимий Иосифович. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. Каменецкий уезд / [Соч.] Свящ. Е. Сецинского. - Каменец-Подольский, 1895. – XXII. - С.340-347. – 611 с. - Отт. из Труды Подольск. епарх. историко-стат. ком. ; Вып. 7 / под ред. Н. И. Яворовского. - Прилож к Подольск. епарх. ведомостям 1894-1895 гг. URL:<https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/2c/15/2c15a800-3997-4b63-8b7c-38dc4273e643.pdf> ; Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томів. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенского. Том сьмой. Данциг — Ибн-Эзра, Иуда (1910). – с. 695. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom07_1910__ocr.pdf; Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. URL:http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf; Єврейська громада в містечку Збриж. URL: https://zbryzh.blogspot.com/p/blog-page_69.html

Власники «затильних», або задніх будинків, а їх було 67 в містечку, платили чиншу від 1 до 8 злотих. Лише близько половини з цих господарів мали корів.

Камеральний опис містечка Збриж приблизно за той же час (1797-1799 рр.) повідомляє, що в містечку проживало 123 чоловіки та 112 жінок. Було 18 крамниць (що приблизно відповідає стану на 1796 р.) і в них продавали таке: в трьох крамницях «різні паперові матерії», в інших – дьоготь, сіль, тютюн, люльки, солену рибу та інше. За характером діяльності в місті було: шинкарів – 25, крамарів – 18 (за кількістю крамниць), пекарів – 9, кравців – 9, шмуклерів – 2, чоботарів – 5, срібників – 2, люлечників – 2 (один з них Гершко Люлечник мав крамницю на ринку), цирульників – 2, служили при синагозі – 6, вчителів – 4 (євреї мали муровану з каменю школу), робітників – 8. Серед мешканців містечка в інвентарі зафіксовані також: Рахмель Доктор та Шулім Лікар – очевидно лікарі. А також: Йовель Інтролігатор, Копель Друкар та Анкель Пергаміник, які, очевидно, мали якийсь стосунок до друку книг.¹⁴

В часи Російської імперії були несприятливі умови для розвитку містечка, тому багато євреїв виїжджали в інші місця і єврейське населення невпинно зменшувалося, в ревізській казці збризьких євреїв за 1811 р. є відомості про 13 євреїв, які втекли з містечка.

В 1820 р. в містечку жило 243 євреї.

В 1887 р. в містечку було 462 євреї. У них була синагога та молитовний дім, який через давність був зачинений. Перед Першою світовою війною в містечку була мануфактура, яка належала Шамі Бедриковецькому.

Єврейська громада перестала існувати в Збрижі в перші місяці Першої світової війни (серпень 1914 р.), коли усі вони були виселені в глибину Російської імперії. Після закінчення війни в 1918 р. лише семеро осіб повернулося до Збрижа, з них двоє – продавці. Один з останніх збризьких євреїв був Айзман Абрам-Іцко Шимонович (1875 р.н.), який був кравцем.

В 1922 р. в будівлі синагоги розмістилася прикордонна застава. Під час німецької окупації 1941-1944 рр. цей будинок був перебудований під церкву. У 1945 р. з будинку зробили сільський клуб. А в 1969 р. тут обладнали лазню, так як був збудований новий клуб.

Будівля синагоги, 2016 р.¹⁵

¹⁴ Камеральний і топографічний опис містечка Збриж (1797-1799 рр.) // ДАХМО, ф.115, оп.2, спр.6, арк.61зв.-64зв.

¹⁵ URL: <https://hesedbesht.org.ua/shtetl-nad-zbruchem/>

Китайгород¹⁶

Китайгород, 1871-1874 рр.¹⁷

Китайгород — село, центр Китайгородської сільської територіальної громади Кам'янець-Подільського району.

Прийнято вважати, що містечко засноване близько 1607 року каштеляном Кам'янця-Подільського Анджеєм Потоцьким, син його Станіслав «Ревера» вибудував тут замок, оточив його стіною і валом. Замок стояв на високій горі над рікою Тернавою, де пізніше знаходився поміщицький будинок. Існує досить екзотична версія, що раніше тут лежало античне місто Метоніум, згадане в географії Птолемея. Цю «гіпотезу» у своїй книзі “Histoire ancienne du gouvernement de Podolie”, виданій 1805 р. в Петербурзі французькою мовою, оприлюднив тодішній власник містечка Ян Потоцький. Нагадаємо, що в XIX ст. античність та все з нею пов'язане були у моді. Наприклад, заснування сусіднього Сатанова теж приписували римлянам.

Юхим Сіцінський наприкінці XIX століття писав: «До недавнього часу тут була ще одна вежа». Збереглися сліди валу, що оточував замок.

¹⁶ Kitajgród (1) // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1883. — T. IV. — S. 115. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IV/115; Aleksander Przeździecki, Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów, II t, Wilno, 1841. URL: <https://polona.pl/preview/ef251bb5-4405-40d6-9155-bf88b95af9af>; Zbigniew Hauser: Dawne zapomniane polskie rezydencje na Ukrainie (II). nimo.pl. URL: https://cennebezczenne.pl/wp-content/uploads/2017/12/CBU_2008_4-s-29-31_HAUSER.pdf

¹⁷ Акварель Наполеон Орди.

1706-1721 роках у Китайгороді збудували дерев'яний костел коштом Юрія Потоцького. У містечку в 1772—1776 роках був збудований Костел Пречистої Діви Марії за сприяння каштеляна Домініка Кроковського — представника шляхетської родини Кроковських, які стали дідами містечка після Потоцьких.

У 1930-х роках радянська влада закрила костел, проте під час війни він знову запрацював. Ним послуговувались римо-католики південної частини області. У 1975 році храм знову було реставровано.^[4]

Внаслідок поразки Перших визвольних змагань на початку ХХ століття, село надовго окуповане російсько-більшовицькими загарбниками. Радянська окупація принесла колективізацію та розкуркулення, мешканці села зазнали репресій.

В 1932–1933 селяни села пережили сталінський голодомор.

25 липня 1941 року Китайгород був окупований німецькими військами.

Китайгород: палац на замчище, загальний вигляд із півночі. 1930 р.¹⁸

Єврейська громада¹⁹

В 1662 в Китайгороді проживало 2 євреї, у 1887 – 1144 (52%), в 1897 р. - 1087 (48,9%), в 1923р. - 1381, у 1926 р. у Китайгородському районі – 1152 євреї.

Єврейська громада існувала в Китайгороді з 1-ї пол. 17 ст.

¹⁸ Автор фото: Павло Жолтовський. За матеріалами фотоальбому «Пам'ятки архітектури Подільської губернії» (2013). URL: <http://zamki-kreposti.com.ua/hmelnickaya-oblast/kitajgorodskij-zamok-kitajgorod>

¹⁹ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томів. Електронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том девятый. Иудан — Ладенбург (1911). – с. 501. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom09_1911__ocr.pdf; Steven Lapidus Kitaigorod: A Profile of a Jewish Shtetl in the Ukraine //A Thesis in The Department of Religion Presented in Partial Fulfillment of the Requirements For the Degree of Master of Arts at Concordia University Montreal, Quebec, Canada April 2000. – s. 77- URL:<https://www.nlc-bnc.ca/obj/s4/f2/dsk2/ftp03/MQ54258.pdf>; Kapeliyuk, M. "HaRav S irav Lornar Tzidduk Naciin." In Kamenets- Podolsk u-Sevivatah, edited by A. Rosen, Ch. S harig, & Y. Bernstein, 234 - 244. Tel-Aviv: Association of Former Residents of Kamenets-Podolsk and Its Surroundings in Israel, 1965.

У 1681 р. в Китайгороді було 27 євреїв-домовласників.

У 1875 діяло 2 синагоги. Крім того, були фармацевт, перукар та лікар. Було кілька хедерів. Була лазня та державне фінансування Талмуд Тори. Було кілька м'ясників, постачальника їжі, кількох пекарів та щонайменше одного єврейського молочника.

Ярмарки проводилися в Китайгороді щотижня, по неділях. Також був щотижневий ринковий день по вівторках.

Китайгород, синагога. 1930 р.²⁰

Окрім старої синагоги, була й новіша, велика дерев'яна синагога. Синагоги на Поділлі, включаючи Китайгородську, мали єдину конструктивну тему, що нагадувала архітектуру кам'яних будівель. Лукін і Хаймович стверджували, що зазвичай ці дерев'яні синагоги мали дерев'яний дорн над бімою (центральна споруда, з якої проводилися служби), і були побудовані в сімнадцятому чи вісімнадцятому столітті, відповідно до типового польського синагогального стилю²¹. Окрім цієї міської синагоги, було три хасидські синагоги: Садигерська синагога, Гусятинська синагога та Зіньковецька синагога.

Маючи такі численні хасидські групи, Китайгород отримував спорадичні візити від хасидських ребе до свого штетла. Усі ребе, які відвідували Китайгород, були нащадками ребе Мешуллама Зусі із Зінькова (1813 - 1864), який мав тисячі послідовників по всьому Поділлю.

²⁰ Світлини Павла Жолтовського. (нац. бібліотека ім. Вернадського)

²¹ Lukin, V., & Khaimovitch, B. Historical Guide: "One Hundred Shtetls of Ukraine" Issue 1: Jewish Communities of Podoliya. Jerusalem: Jerusalem Center for Documentation of the Diaspora Heritage, & St. Petersburg: Institute for investigation of the Jewish Diaspora (Petersburg Jewish University), 1997. - p. 52.

У 1914 у Китайгороді діяло 3 синагоги. Євреям належало 6 крамниць (в т. ч. всі 3 мануфактурні, єдині бакалійна та галантерейна).

У 1925 р. вихідці з Китайгорода організували в Херсонському окрузі єврейський землеробський колектив «Найє Лебн» (38 чол.); крім того, у Китайгороді було зареєстровано 13 сімей (70 осіб), які бажали переселитися в сільськогосподарську колонію. У тому ж році в Китайгороді діяв сіоністський осередок (9 чол.).

Типова єврейсько-містечкова забудова Китайгороду.²²

У липні 1941 р. Китайгород зайняли частини вермахту. У 1942 євреї Китайгорода були депортовані до Кам'янця-Подільського і там розстріляні.

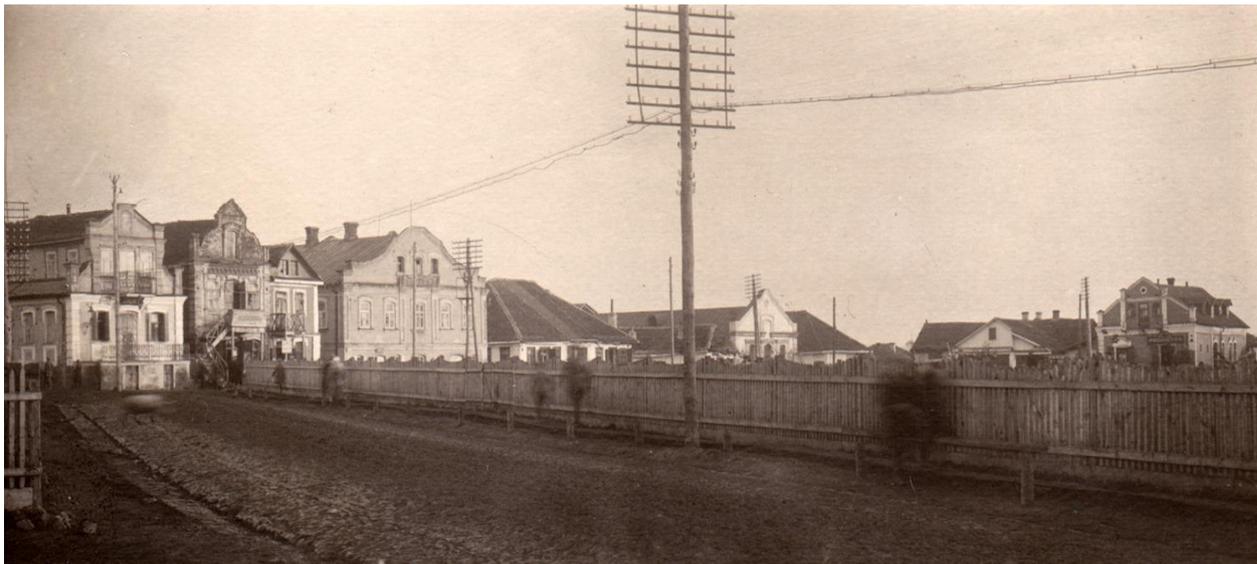

Керівник СС та поліції Півдня Росії Фрідріх Еккельн особливо відзначився організацією та проведенням першого систематичного масового розстрілу євреїв у Другій світовій війні. В останній тиждень серпня 1941 року під командуванням Еккельна в Кам'янці-Подільському було розстріляно приблизно 23 600 євреїв. Це найбільше масове вбивство євреїв з початку війни вважається початком Голокосту. Він також командував масовим розстрілом 15 вересня 1941 року в Бердичеві, в результаті якого загинуло понад 12 000 людей. Фрідріх Еккельн також був

присутній на підготовчих переговорах до запланованого масового вбивства в Бабиному Яру.

²² URL: <https://zbruc.eu/node/65759>

Шепетівка²³

Біля ринкової площі Шепетівки, 1930-ті роки.²⁴

Шепетівка — місто, адміністративний центр Шепетівської міської громади та Шепетівського району.

Перша згадка про населений пункт датується 1594 роком: село Шепетівка входило до Кременецького повіту Волинського воєводства як володіння Андрія Ждярського.

Внаслідок розподілу маєтків між князями Сангушками: Павлом — маршалком Великого князівства Литовського, Ієронімом — воєводою литовським, Янушем — стражником Великої корони — Шепетівка разом з довколишніми селами дісталася князю Ієроніму і довгий час залишалася власністю його нащадків по прямій лінії. В 1859 році місто перейшло до графа Альфреда Потоцького, який оженився на дочці Романа Сангушка — Марії. Потоцькі володіли Шепетівкою до 1917 року.

У 1793 році Шепетівка відійшла до Ізяславського намісництва Російської імперії. З 1896 року — стала волосним центром.

Шепетівка здавна відома як курортне місто. Вона славилась мінеральними водами, багатими на вміст заліза. У лікувальних цілях вода використовувалась з 1821 року. У 1884 році князем Євстахієм Сангушком на базі мінеральних джерел було відкрито лікувальні купальні.

В 1873 році через містечко пролягла залізнична лінія Київ-Берестя, відкрилось паровозне депо.

²³ Szeptówka // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1890. — Т. XI. — S. 898. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XI/898; Stecki T.J. Szeptówka // Stecki T.J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. — Lwów, 1864. — Т. 1. — S. 361-362. URL: <https://heritage.oa.edu.ua/resursy/lib>; Єсюнін С. Шепетівка // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. — К.: Наукова думка, 2013. — Т. 10: Т — Я. — С. 629. URL: <https://heritage.oa.edu.ua/resursy/lib>

²⁴ Світлина з колекції Павла Жолтовського. URL: <https://jewua.org/shepetovka/>

Шепетівка мала щотижневий базар і 4 річні ярмарки. У 1888 році в містечку почали працювати поштова контора й телеграфна станція.

У 1919 році в Шепетівці ходили власні гроші — оскільки влада часто мінялась, єврейська громада міста вирішила випускати місцеві грошові купюри — карбованці.

В роки нового промислового піднесення зросло промислове виробництво і в Шепетівці. В 1913 році було відкрито товаро-пасажи́рський рух на залізниці Шепетівка – Проскурів. У 1915 році від Шепетівки було прокладено залізничну лінію до Коростеня. А через рік - до Ланівце́в. Шепетівські цукрові заводи, на яких працювало 1202 робітники, за сезон 1912 – 1913 рр. виробили 29459 центнерів цукру. Діяли лісопильний завод графа Потоцького, паровий та 3 водяні млини, шкіряний завод, кам'яні кар'єри, друкарня, більше 20 ремісничих майстерень, та близько 50 різних торгівельних закладів. Число ремісників становила 1375 чоловік. Медичну допомогу населенню подавала земська лікарня, яка була відкрита наприкінці ХІХ ст. Напередодні першої світової війни вона мала 25 ліжок. Також в містечку діяли два медичні пункти (при цукровому заводі й залізничному вузлі), приватна аптека, єврейська лікарня. Крім того, практикувало 3 акушерки, 3 приватні лікарі.

Цукровий завод в Шепетівці. II половина ХІХ ст.²⁵

У рік Великого терору (1937) в Шепетівці було знищено більше 160 осіб різних національностей і професій, сотні людей були виселені з міста як сім'ї «ворогів народу». В цю трагічну пору Шепетівка виходить зі складу Вінницької області, де перебувала з 1932 року, і стає одним із міст Кам'янець-Подільської області.

Протягом 1939—1940 років у Шепетівці розташовувався табір НКВС СРСР, де перебували в ув'язненні близько 12 тисяч осіб.

З 22 червня 1941 року місто знову зазнало жорстоких воєнних випробувань. Вже цього дня, вранці, літаки нацистської Німеччини

²⁵ Графіка Наполеона Орди

бомбардували залізничну станцію Шепетівка. 4 липня 1941 року німецькі війська заволоділи містом. Невдовзі місто стало центром однойменного гебіту. За неповних три роки німецької окупації в Шепетівці знищено понад 30 тисяч чоловік у місцевому гетто, концтаборах для військовополонених.

Радянські військовополонені в концтаборі Шепетівка.

Єврейська громада²⁶

По ревізії 1847 р. «Шепетовецкое еврейское общество» складалось з 1042 душі. По перепису 1897 року в Шепетівці проживало 8083 душ, з них 3880-євреї.)

За Шепетівським церковно-приходським літописом 1890-1891рр. складеним священиком Г.І. Віленським: *«Єврейське населення м. Шепетівки як за своєю чисельністю, так і за матеріальними засобами складає панівне та у багатьох відношеннях переважно населення у містечку. Народонаселення містечка Шепетівки за своєю народністю розподіляється так: малоросів 42,3%, поляків католиків – 12,8% та євреїв – 44,9%».*

Умови проживання євреїв відрізнялись в той спосіб, який визначала форма власності населеного пункту. До прийняття австрійської конституції 1867 р., на міста, що знаходились під королівською чи духовною католицькою формою власності поширювалась дія священних синодів та привілею “De non tolerances

---

²⁶Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томів. Електронная библиотека Андрея Никитина-Перенского Том шестнадцатый. Шемирамот — Vссop (1913). – с. 13, 144. URL:https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom16_1913__ocr.pdf; SHEPETOVKA. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1467-1468. URL:https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Островська Г. Історія та культура євреїв Шепетівщини. URL: <https://shepetivka.com.ua/statti/kultura/3465-istoriia-ta-kultura-ievreiv-shepetivshchyni.html>; Шепетівка. URL: <https://jewua.org/shepetovka/>

Judaies”, що вимагали від євреїв селитись за стіною, ровом або іншою перепорою. На міста, що знаходились в магнатській власності, дія цих обмежень не поширювалась, тому в таких містах сформувалась інша структура проживання.

Шепетівка до «смуги єврейської осілості» не відносилась, тому євреї тут мали право селитися. Вона була власністю польських магнатів, її власники були прогресивними на той час людьми, тому доброзичливо ставилися до співмешканців-іновірців, кожна етнічна громада одержувала свою територію. В кожному з районів міста були молитовні споруди різних конфесій: костел, церква, синагога. Такі міста стали називати штетлами. Шепетівка теж на той час була таким містом, єврейським містом-штетлом. Назва походить від польського «мястечко», що на ідиш вимовляється як “штетл”, тобто “городок”.

Єврейська громада Шепетівки перед новим цвинтарем, профінансованим Шепетівським землевласницьким товариством у Нью-Йорку, 1920-ті рр.²⁷

Поселення євреїв займали значну частину середмістя Шепетівки. Вулиця з єврейськими будинками була місцем жвавої торгівлі. На центральній площі (нині сквер ім. 400-річчя Шепетівки) збирався щотижневий базар. Протягом року тут відбувалося чотири ярмарки. Євреї займалися в основному торгівлею, ремісництвом, надавали різні послуги мешканцям містечка.

Єврейські будинки відрізнялись від будинків місцевої хаотичної забудови. В основному це були скучені єврейські будинки під черепицею з дуже багатьма бічними прибудовами. Як правило, будувалися вони на напівпідземному цокольному поверсі, так званому «башке». У цокольних поверхах звичайно розміщувалися магазини і шинки, тому входні двері виходили прямо на вулицю.

²⁷ URL: <https://shepetivka.com.ua/statti/kultura/3465-istoriia-ta-kultura-ievreiv-shepetivshchyni.html#gallery51ea716434-3>

Підвали будинків, розташованих на головній торговій вулиці були великі, що можна пояснити потребою у великих складських приміщеннях, у тому числі для зберігання вина, зерна. До прикладу, ще сьогодні можна побачити у підвальному приміщенні будинку колишньої бібліотеки по вулиці Судилківській №15 підвал, де лишилися великі чани та піддони для зберігання зерна. В місті ще зберіглося декілька будинків старої забудови, що мають безпосереднє відношення до історії його єврейської громади (знаходяться поблизу міського відділення поліції). Вони вважалися будинками заможних євреїв, деякі з них мали таємні ходи на випадок погромів або як їх називали «секрети». За описами того часу на будинках були старі деталі - різьба на балкончиках і піддашсях

Магнати продавали євреям та звану пропінатию – право виробляти горілку чи вино та збувати в їхніх володіннях. Завдяки цим привілеям в центрі міста євреї тримали 12 трактирів, шинків і монополюнок. Для мешканців міста корчми та шинки втілювали світські зв'язки, тут євреї обговорювали справи, шукали роботу, домовлялися про спільну торгівлю, складали ціни, торгували, мінялися, позичали та брали позики, ділилися новинами.

Єврейські кравці. Шепетівка, 1912 р.²⁸

Існують архівні документи щодо опису справи корчмаря із Шепетівки 1836 р., де лікар Кириченко із Заслава звинуватив Мошка Тележинського в отруєнні селян. Губернська комісія встановила, що диякон з церкви купив сім відер горілки і запросив батюшку й мирян свого приходу на поминки. Селянину Михайлу Андреєву надвечір стало зле і наступного дня він помер. Врешті-решт

²⁸ Світлина етнографічної експедиції Ан-ського. URL: <https://localhistory.org.ua/rubrics/strii/povsiakdennia-ievreyiv-v-ukrayinskikh-mistechkakh-na-pochatku-khkh-stolittia-foto/>

слідство не виявило в горілці ніяких шкідливих інгредієнтів і відпустили Тележинського²⁹.

У місті існувало два єврейських кладовища. На більш древньому за описами дослідників та свідченнях євреїв вже давно не було надгробків. За інше згадується у тому ж літописі Віленського, що воно знаходилось недалеко від площі і єврейських поселень, там розташовувалася церква, про що свідчать метричні записи 1754 року.

Відомо, що Шапіро Раббі Пінхас-цадік (єврейський праведник), один з основоположників хасидизму дійсно був похований у Шепетівці, його могилу було взято на облік ЮНЕСКО як пам'ятку єврейської культури. Історія цадика, його чудові зцілення, повчання передавались в єврейських громадах світу з покоління в покоління, часом складно навіть визначити, що є правдою, а що легендою. Могила була певний час, доки її не перенесли на міське (нинішнє) кладовище, паломництвом євреїв з усього світу. Та й сьогодні ще знаходять на могилі присипані землею записки від відвідувачів-євреїв. Шкода, що не зберегли цю пам'ятку в першозданному вигляді та й інші старовинні надгробки. Надгробки у євреїв шануються як святині. На жаль до нас не дійшла ця унікальна спадщина, оскільки єврейські надгробки зазнали руйнації не лише часом, а й людського вандалізму. Добре, що існують описи цих надгробків, зроблені Данилом Щербаківським у своїх дослідженнях під час експедиції Волинськими містами, в тому числі Шепетівкою у 1926 році³⁰. «Найбільш улюблений мотив (надгробків у Шепетівці) – розводи, але є і леви, леви парні, підсвічники, птахи й інше. На двох старих здибались крилаті дракони з левами й птахами, багато дерев'яних, але без орнаментики лише з написами вглиб».

Шепетівка, синагога. 1912 р.³¹

²⁹ ЦДІАУ, Ф. 442., оп.1 спр 2246 («Об исследовании качества водки и трав, найденых у содержителя корчмы в Шепетовке» 1836) (Арк. 1-2, 5-7, 13-14).

³⁰ Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (далі скорочення: НА ІА НАН України). – Ф. 9, спр. 80, 81.; Щербаківський Д. Пам'ятки мистецтва на Правобережжі / Д. Щербаківський // Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 рік. — К. : УАН ; ВУАК, 1927. — С. 191—209. <https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5144#?c=0&m=0&s=0&cv=0>; Котляр С. Данило Щербаківський: наукові розвідки та відкриття єврейського мистецтва С. 901 <https://web.archive.org/web/20211021112908/https://nz.lviv.ua/archiv/2014-5/11.pdf>

³¹ Світлина з експедиції Ан-ського, початок XX століття. URL: <http://photohunt.org.ua/Shepetovka.html>

Щербаківський вибудовує цілісний образ єврейської спадщини містечка . Особливої уваги заслуговує опис шепетівської синагоги. Синагога грала центральну роль в житті єврейської громади, була її духовним прихистком. Тут вивчали Тору й Талмуд, розглядали як адміністративні так справи особистого статусу громадян, проводили щоденні богослужіння. Архітектура шепетівської синагоги не вирізнялась від інших, синагога кам'яна, яку могли дозволити собі громада, яка мала великі заощадження. Вона містила молитовну залу та своєрідний вестибюль-сіни («пуліш») у єврейській традиції. Східну стіну, звернену в бік Єрусалиму, ніколи не захаращували прибудовами. На той час існували синагоги фортечні, а потім вони втратили своє оборонне значення і їх витіснили аттики, як це є у Шепетівці.

Бони єврейської громади Шепетівки часів УНР, 1918-1920 рр.

В своїх щоденниках волинських експедицій Данило Щербаковський дає такий опис шепетівської синагоги: «...має барочні фронти...на фронтонах декоративні поливні глечики, а з півдня два скульптурних леви на даху. Всередині дві менойри, прекрасні, литі з міді батьком ключаря, але по старим традиціям. Цей ключар каже, що такої ж роботи є менойри у Славути і була у Заславі, але останню під час війни забрали москалі». «Менойра в Славути великої синагоги того ж майстра, що у Шепетівці (в 607 р. єврейської ери) [так зване «мале числення», без тисяч», – мається на увазі 5607 [1846] лита з латуні. В основі її трикутник ажурний, що з його кутів виглядають півпостаті лева, бика й орла. Вище ажурне коло з пташками. Ще вище самий підсвічник з дев'яти свічок. До масивного поршня з двох боків прикріплені по чотири кронштейни складної цільної композиції – в одній площі з нижніх уявляють

собою руку, що тримає рослини, кінці яких стілізовані в голови грифів, у двох середніх вони з крилами. Кожна частина завершується розеткою-підставкою під ліхтар (зараз електрика). Внизу чотири леви на площадці з ажурним бар'єром, під яким вісюльки. Два леви під кронштейнами повернуті до стержня, а два других повернуті до нього. Кронштейн завершується одною свічкою й картушем з написом про те, що минойра зроблена в Шепетівці майстром Добвером». Навіть за цим описом уявляємо собі, які прекрасні і вартісні речі творили єврейські майстри на Шепетівщині.

Активно діяли єврейські школи хедери або хадаріми. Навчання в них вважалося обов'язковим для всіх хлопчиків віком від 6 до 12 років. Хедери функціонували виключно на кошти батьків, які оплачували навчання своїх дітей.

Шепетівка, прядильниця. 1912 р.³²

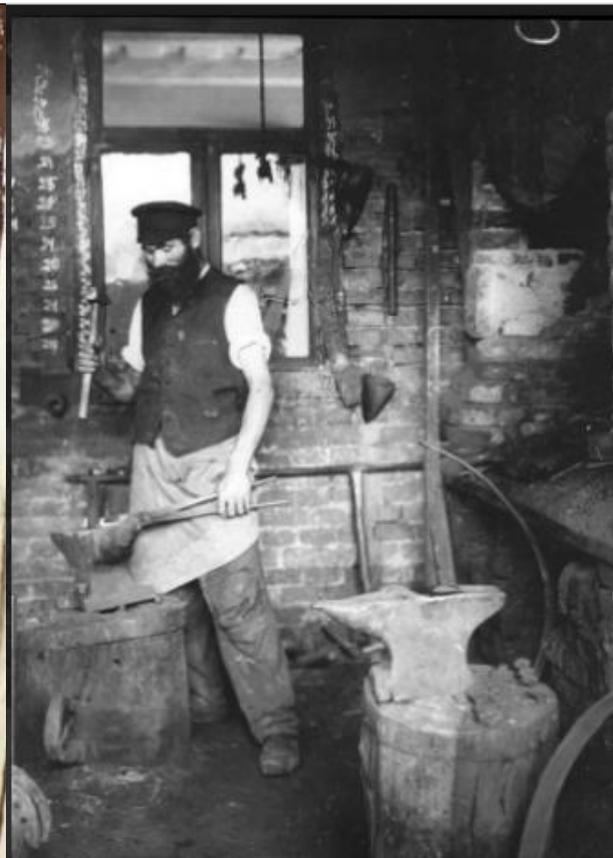
Для навчання сиріт і дітей з бідних єврейських родин створювалися талмуд – тори. Вони утримувалися на кошти єврейської громади, Шепетівського єврейського благодійного товариства та на пожертвування заможних євреїв. Керували ними вибрані єврейськими громадами старшини. До викладання, як правило, допускалися особи, які мали кваліфікацію не нижчу приватного вчителя. В талмуд – торі навчали російської мови та арифметики, також були ремісничі класи і безкоштовна їдальня.

³² Світлина з експедиції Ан-ського.

Уроки Української революції 1917-1922 рр. у вирі подій були втягнуті майже усі містечка Південно-Східної Волині, в тому числі і Шепетівка. В ході революції зазнавала реформування українська структура єврейської громади. Зокрема, в першій половині 1917 року було зліквідовано раввинати, функції яких, було передано єврейським громадським зборам. Архівні данні свідчать про вибори до них в Шепетівці. Єврейська громада не була байдужа до потреб української влади та армії. Створювались загони озброєної єврейської самооборони. Підтримували владу і економічно. В Шепетівці на той час існували національні економічні товариства, працювала єврейська гімназія і чотири приватних хедери. В той же час євреї приймали участь і в більшовицькому русі.

Ткач талесів, 1912 р.³³

Коваль, 1912 р.³⁴

Проте перші роки радянської влади принесли євреями масовий терор і величезні страждання. Проведення економічних експериментів, пов'язаних з націоналізацією торгівлі призвели до зубожіння єврейського населення міста. У містечку почала поширюватись боротьба євреїв з радянським режимом, проголошувались лозунги, що закликали до боротьби з більшовиками. Про це йшлося на засідання секретеріату ЦК КП(б)У у звіті Н.І. Каттеля³⁵.

Влітку 1929 року в Шепетівці пройшов мітинг, в якому взяли участь 900 євреїв (при тому, що єврейське населення містечка становило 2,5 тис. – тобто

³³ Світлина з експедиції Ан-ського.

³⁴ Світлина з експедиції Ан-ського.

³⁵ ЦДАГОУ. Ф.1, Оп.20, Од.зб.4171, Арк 33.

його розміри були вражаючими для містечка), на якому євреї виступили проти закриття синагоги і направили листа до Всеукраїнського Центрального Виконкому зі скаргою на дії влади, яка не лише закрила синагогу, але й вилучила книги та цінні для громади реліквії³⁶.

За радянської влади деякі євреї в місті продовжували працювати за своїми професіями як ремісники, тоді як інші створювали торговельні кооперативи або працювали на державних підприємствах, таких як місцеві цукрові та хлібозаводи.

Голокост³⁷

Згідно з переписом населення 1939 року, у місті проживало 4844 євреї (19,5 відсотка від загальної чисельності населення). Ще 1621 євреї проживав у Шепетівському районі. З них 1311 євреїв проживали в селі Судилків.

Шепетівка була окупована частинами 6-ї німецької армії 5 липня 1941 року. Протягом двох тижнів після німецького вторгнення 22 червня, ймовірно, близько 1500 євреїв змогли евакуюватися на схід. На початку окупації в Шепетівці залишалося близько 3200 євреїв.

У липні та серпні 1941 року місто контролювала німецька військова комендатура (Ortskommandantur). Ортскомандантура сформувала місцеву владу та створила українські допоміжні поліцейські сили. У вересні 1941 року владу було передано німецькій цивільній адміністрації. Шепетівка стала адміністративним центром гебіту Шепетівка, до складу якого входили сусідні райони Полонне, Славута та Берездів, а також район Шепетівка.

Урядового оцінювача Ворбса було призначено регіональним комісаром, а лейтенанта Хьозе — регіональним керівником жандармерії³⁸.

Восени 1941 року в місті було створено німецький жандармський пост, який взяв під контроль українську допоміжну поліцію, перейменовану на Шуцманшафт. Першим керівником української поліції був Станіслав Кашперук. Наприкінці 1941 року його звільнили з посади, оскільки його дружина була єврейкою. (У травні 1942 року Кашперука розстріляли разом з дружиною, двома дітьми та тещею.) Заступником керівника поліції був етнічний німець Едуард Міллер, який змінив Кашперука на посаді керівника поліції. У 1942 році також було створено підрозділ української кримінальної поліції (Кріпо), який очолив етнічний німець на ім'я Костянтин Нейман. Серед українських поліцейських чоловік на ім'я Болеслав Ковалевський особисто вбив десятки євреїв і відзначився особливою жорстокістю.

Чистки проти єврейського населення в гебіті Шепетівка, включаючи місто Шепетівка, проводилися відділом поліції безпеки (Sipo Aussendienststelle) зі штаб-квартирою в Старокостянтинові. Відділ очолював гауптшарфюрер СС

³⁶ ДАХМО-Ф.Р.-945-Оп.1-Спр.510

³⁷ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 13, 62. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

³⁸ BA- BL(Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде), BDC (Берлінський документальний центр), SSHO 2432(колекції BDC, різні файли), Organisationsplan der besetzten Ostgebiete nach dem Stand vom 10. März 1942, hg. vom Chef der Ordnungspolizei, Berlin, March 13, 1942. (організаційний план окупованих східних територій станом на 10 березня 1942 року, ред. від начальника поліції громадського порядку, Берлін, 13 березня 1942 року.

Карл Граф. Німецька жандармерія та українська допоміжна поліція також відігравали активну роль в антиєврейських акціях.

Влітку та восени 1941 року німецька влада запровадила в Шепетівці низку антиєврейських заходів. Протягом літа євреям наказали носити розпізнавальні знаки із зіркою Давида, пізніше жовтим колом. Вони повинні були виконувати важку фізичну працю, часто без оплати, і їм заборонялося залишати межі міста. Євреї також були змушені здати свої цінності та сплатити обтяжливі «контрибуції».

28 липня 1941 року в місті було проведено першу акцію. 2-га рота 45-го резервного поліцейського батальйону зібрала понад 800 євреїв під приводом примусової праці, а потім розстріляла їх³⁹. 23 серпня той самий батальйон розстріляв 61 єврея в Шепетівці та Коржеці⁴⁰. 1 вересня в Шепетівці було розстріляно ще 45 євреїв⁴¹.

**Родина Зільбермана, 1930 р.
Більшість з них були вбиті в 1941- 42 роках.⁴²**

³⁹ Див. обвинувальний акт від 2 лютого 1970 року у справі Розенбауера, Бессера та Кройцера (прокуратура Регенсбург). Обвинувальний акт був частково опублікований у А. Круглов, Збірник документів і матеріалів про знищення нацистами євреїв України в 1941–1944 роках (Київ: Інститут юдаїки, 2002), с. 290–291. Див. також Деко О. Кедойшим: Повість-хроніка Шепетівського гетто, с. 32.

⁴⁰ Телеграма від Вищого керівника СС та поліції Росія-Південь, обергрупенфюрер СС Єккельн (№ 154), 24 серпня 1941 р., ВНАР, справа «Командо-штаб рейхсфюрер СС». Телеграма опублікована у О. Круглов, Збірник документів, с. 242.

⁴¹ Телеграма від Вищого керівника СС та поліції Росія-Південь, обергрупенфюрер СС Єккельн (№ 242), 2 вересня 1941 р., ВНАР, «Командо-штаб рейхсфюрер СС». Телеграма опублікована у Круглова, Збірник документів, с. 248–249.

⁴² URL: <https://shepetivka.com.ua/statti/kultura/3465-istoriia-ta-kultura-ievreiv-shepetivshchyni.html>

20 грудня 1941 року в місті було створено гетто, для чого було оточено три вулиці з одноповерховими будинками. Гетто було оточене колючим дротом і ретельно охоронялося українською поліцією. У січні 1942 року до гетто пішки привели понад 600 євреїв з Судилкова⁴³ та ще десятки з інших навколишніх сіл. Умови життя в гетто були жахливими — у кожному будинку жило від п'яти до шести сімей (від 35 до 45 осіб), а спати доводилося на підлозі. Євреям заборонялося залишати гетто, а деяких із тих, кого незаконно спіймали за межами гетто, розстрілювали. Щоранку прибував загін охорони, укомплектований українською поліцією, і євреїв групами виводили на експлуатацію для різних видів праці. Вирощування продуктів харчування в гетто було заборонено, як і обмін особистих речей на продукти, хоча це певною мірою продовжувалося незаконно. Основними джерелами харчування були картопляні очистки та інші залишки їжі. Населення гетто страждало від тифу та інших хвороб. Хворі не були ізольовані від решти населення, а німецька влада не надавала жодних ліків для лікування серйозних захворювань. Натомість вони регулярно проводили обшуки та розстрілювали хворих⁴⁴.

Тетяна Шкляр
Тетяну вбили під час Голокосту.
Місце смерті: Шепетівка, 1941 рік.⁴⁵

Люся Кіпніс, Циля Кіпніс.
Люсю і Цилю вбили під час Голокосту.
Місце смерті: Шепетівка, 1941 рік.⁴⁶

⁴³ ДАРФ (Державний архів Російської федерації, 7021-64-818, с. 57; Архів візуальної історії Фонду Шоа, № 5914, свідчення Анни Каліки, № 34306, свідчення Гені Брили.

⁴⁴ ДАХО, 863-2-44, с. 14; ЯВА, М-33/104, М-52/182, М-53/164, М-53/105; Архів візуальної історії Фонду Шоа, № 3403, свідчення Марії Цимберг.

⁴⁵ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13920770>

⁴⁶ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/14059846>

Лікарка О. Стецюк, яка за наказом міської адміністрації обстежувала гетто, могла лише зробити висновок, що хворих не слід відправляти на роботу, щоб запобігти поширенню інфекційних захворювань за межі гетто. Офіційно надання допомоги хворим у гетто було заборонено. Проте вона виписувала рецепти для євреїв у гетто під українськими прізвищами, забирала ліки з аптеки та розповсюджувала їх у гетто, надаючи євреям значну допомогу. Таку ж допомогу надавала Н. Іванець, помічниця лікаря.

25 червня 1942 року⁴⁷, під керівництвом гебітскомісара було проведено першу масштабну акцію проти гетто, в якій було розстріляно, ймовірно, близько 2500 осіб. Після цієї операції в гетто залишилися лише ремісники та їхні сім'ї (близько 500 осіб). Їх також розстріляли 6 та 10 вересня 1942 року⁴⁸. Після останньої акції українська поліція ще кілька днів продовжувала шукати євреїв, які переховувалися в гетто та навколишній місцевості. Гені Брилі, одній з небагатьох, хто вижив у гетто, вдалося втекти зі свого сховку в гетто вночі, пробивши діру в колючому дроті голими руками⁴⁹. Загалом у 1941–1942 роках у Шепетівці було вбито близько 4000 євреїв, хоча радянські джерела загалом вказують на дещо вищу кількість жертв⁵⁰.

21 жовтня 1944 року радянський трибунал засудив Неймана до смертної кари. У 1963 році Ковалевського було засуджено до смертної кари та розстріляно.

Інтерв'ю свідка Василь Б., 1926 року народження: *«Відразу після окупації*

сюди було привезено багатьох євреїв з навколишніх сіл, таких як Олексинці, Шепинці та Великий Глибочок. Пізніше їх усіх переселили до гетто, яке було обгороджене колючим дротом. Вони самі перебралися до гетто, взявши з собою лише найнеобхідніше. Паркан, який збудували самі євреї та деякі реквізовані місцеві чоловіки, був заввишки близько 2 м. Покидати територію гетто було суворо заборонено. Вхід охороняла місцева поліція. Якщо

когось знаходили поза межами гетто, його розстрілювали на місці. Усі євреї були позначені жовтими розпізнавальними нашивками на одязі, тому їх було легко впізнати». (Свідок № 1791, опитаний у Шумську 3 серпня 2013 року).⁵¹

Німецькі архіви

«У лісі поблизу Шепетівки було проведено акцію проти євреїв. У лісі було багато великих вурв від бомб. Як водій мотоцикла, я мусив представити звіт

⁴⁷ Кедойшим, Повість-хроніка Шепетівського гетьмана, с.85-86.

⁴⁸ Там само, с. 103.

⁴⁹ Архів візуальної історії Фонду Шоа, № 34306.

⁵⁰ Згідно з матеріалами Державної Надзвичайної Комісії у ДАРФ, 7021-64-818, с. 9 та 14, у Шепетівці було вбито близько 9000 євреїв. Це означало б, що в гетто було 6000 євреїв, а ще 2000 – привезених із Судилкова. Виходячи з довоєнних та повоєнних даних про населення, ця цифра, ймовірно, завищена.

⁵¹ URL: <https://yahadmap.org/en/#village/shepetivka-shepetovka-khmelnyskyi-ukraine.720>

водіїв начальнику підрозділу. З цієї причини я пішов до цих вирв. [...] Євреїв привезли на критих вантажівках LKW. Їх набили всередину, як коробку з олівцями. Таким чином, коли прибули вантажівки LKW, євреїв, включаючи чоловіків, жінок, дітей, немовлят та людей похилого віку, підвезли до вирв від бомб. Жертви йшли напрочуд спокійно. Не було жодних спроб втекти. Вони залишилися стояти на краю вирв обличчям до ям. Жертв було вбито на цьому місці кількома членами підрозділу з пістолета в потилицю. Після пострілу жертви впали в яму, яка була глибиною близько 2,50 м і діаметром 6-8 м. Під час страти я стояв на певній відстані від цих ям, приблизно за 20-30 м. Але мушу зазначити, що я не був присутній під час усієї страти. Мені також довелося передати деяку іншу інформацію». (Допит Пола В. під час судового процесу проти поліцейського батальйону № 45; В162-6666, с. 3)⁵².

Місце страти євреїв в лісі Цвігоха, що неподалік від Шепетівки.

Єврейський цвинтар⁵³

Старий цвинтар був заснований у XVIII столітті та зруйнований комуністами на початку 1920-х років. Деякі надгробки не були знищені, а натомість перенесені на Новий єврейський цвинтар.

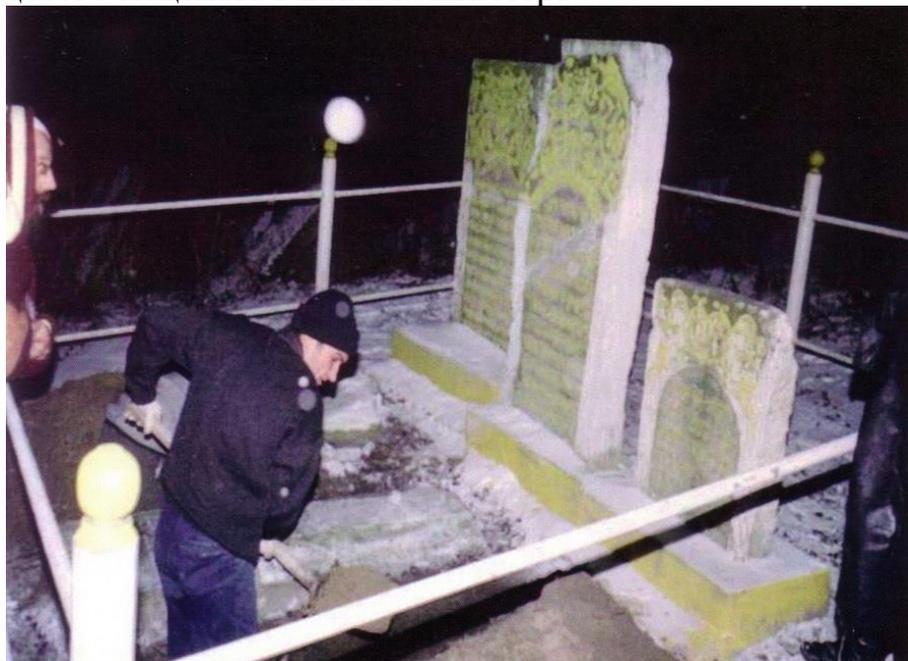
Після Другої світової війни місцеві неофіційні габаї Пугач та Бунім Кляйнер доглядали за символічною могилою цадика на Новому єврейському цвинтарі.

Ребе Пінхас був похований на старому цвинтарі. Організація ландшафтного дизайну в США профінансувала будівництво нового цвинтаря в 1928 році. Надгробки були перенесені на новий цвинтар.

⁵² Execution of Jews in Shepetivka. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/shepetivka-shepetovka-khmelnytskyi-ukraine.720>

⁵³ Шепетівка. URL: <https://jewua.org/shepetovka/>

Однак, саму могилу рабина Пінхаса не перенесли. У міру зростання міста Шепетівка, місце старого кладовища тепер знаходилося поблизу центру міста та використовувалося як поліцейська дільниця та житловий будинок. Коли рабин Габай розпочав реставрацію, він спочатку підтвердив, що могила не розташована поруч із надгробком. Його організація придбала ділянку, де колись був старий цвинтар, і він підтвердив, що могила все ще там. Потім він побудував охель, а також невеликий гостьовий будинок для розміщення відвідувачів. У 2001 році Новий єврейський цвинтар було реконструйовано коштом місцевого мецената Михайла Шистера.

28

Перенесення надгробків рабина Пінхаса з Корця та його синів із символічного місця на Новому єврейському цвинтарі на початкове місце на Старому єврейському цвинтарі, 2000-ті роки.

Огель на оригінальній могилі рабина Пінхаса на старому єврейському цвинтарі.

Палац Орловських. Ярмолинці, 1905-1914 рр.⁵⁵

Ярмолинці — селище, центр Ярмолинецької селищної громади Хмельницького району.

В 1407 році грамотою короля Владислава II Ягайла село Ярмолинці за військові заслуги були надані Ходку Кроату (Ходку з Хорватії) з роду Деспотів. Онук Ходка першим отримав прізвище *Ярмолинецький* (*Ярмолинський*). Син Ходька — Олехно (Олександр) — грамотою Казимира Ягелончика підніс Ярмолинці до статусу містечок і отримав для Ярмолинців Магдебурзьке право.

1445 року за сприяння Олехна Ярмолинецького тут було збудовано замок, і фактично до кінця XIX століття від нього зберігались брама і дві башти.

У 1761 році в Ярмолинцях було збудовано кляштор бернардинів. У 1832 році його перебудовано в православну церкву.

Після Другого поділу Польщі (1793) Ярмолинці у складі Правобережної України ввійшли до складу Російської імперії.

Ще у XVIII столітті в зв'язку з вигідним розташуванням Ярмолинців розпочалось піднесення містечка. Важливе економічне значення в системі внутрішньої торгівлі мали базари і ярмарки. На них реалізовувалась

⁵⁴Jarmolińce (Ярмолинці) // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1882. — Т. III.— S. 450—451. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_III/450; Aleksander Przeździecki, *Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów, II t, Wilno, 1841.S. 24-40.* URL:<https://polona.pl/item-view/ef251bb5-4405-40d6-9155-bf88b95af9af?page=23>; С. М. Єсюнін. Ярмолинці // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. — К.: Наукова думка, 2013. — Т. 10: Т — Я. — С. 756.; Roman Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, wyd. drugie przejrzone i uzupełnione, t. 9: Województwo podolskie, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1996, s. 117-125;* Полюхович Д. Ярмолинці. Як не військова база, то концтабір. URL: <https://zbruc.eu/node/53016>

⁵⁵ URL: https://etoretro.ru/pic161393.htm?sort_field=image_date&sort=DESC&position=6

сільськогосподарська продукція, промислові та ремісничі вироби, укладалися договори (контракти) на виробництво, постачання і збут товарів, вивчався їх попит у населення.

Ярмолинці, ярмарок. 1890-1900 рр.⁵⁶

Помітний вплив на економічний розвиток Ярмолинців мало переведення сюди в 1835 році за сприяння Адама Орловського з містечка Тинни Ушицького повіту найбільшого в Подільській губернії *Петропавлівського ярмарку*. Завдяки великим обсягам торгівлі Петропавлівський ярмарок належав до першої (найвищої) категорії і був в одному ряду з ярмарком у Бердичеві⁵⁷.

У 1846 році, повертаючись з міста Кам'янця-Подільського, містечко Ярмолинці відвідав видатний український письменник і мислитель Тарас Шевченко.

18 травня 1935 року на околиці залізничної станції Ярмолинці (райцентр сучасної Хмельницької області) почали зводити чимале військове містечко – з казармами для червоноармійців, гуртожитками для командирів і їх сімей, технічними службами, аеродромом (щоправда, лише ґрунтовим) тощо. Вже на початку 1939 року тут дислокували навчальну танкову частину з підготовки

⁵⁶ URL: https://etoretro.ru/pic161394.htm?sort_field=image_date&sort=DESC&position=5

⁵⁷ Чубинський Павло Платонович (1839 —1884) (1872). Том 7. Вып. 1. Евреи. Поляки. Племена немалорусского происхождения. С.-Петербург. Императорское русское Географическое общество. с. 241. URL: <https://archive.org/details/chubynsky7>

молодших командирів. У липні того ж року сюди підселили перекинутий з-під Пскова 278-й окремий зенітно-артилерійський дивізіон, що входив до складу 5 кавалерійського корпусу.

Ярмолинці, 1915 р.⁵⁸

У вересні 1939-го нарешті надійшов той довгоочікуваний наказ. Ось фрагмент директиви №16634 “Про початок наступу проти Польщі”, виданої наркомом оборони СРСР Климом Ворошиловим і начальником Генштабу РСЧА Борисом Шапошниковим:

«Народный комиссар обороны Союза ССР

14 сентября 1939 г.

№16634 Военному совету Киевского особого военного округа

Сов. секретно

Особой важности

Лично

Экз. №2

Приказываю:

1. К исходу 16 сентября скрытно сосредоточить и быть готовым к решительному наступлению с целью молниеносным ударом разгромить противостоящие войска противника:

*а) Каменец-Подольская группа – командующий группой командарм 2-го ранга тов. Тюленев, в составе 16-й, 9-й, 32-й и 34-й кав. дивизий, 72-й и 99-й стр. дивизий, 25-го танк. корпуса, 26-й и 23-й танк. бригад, 283-го и 274-го корп. артполков – в районе Гусятин, Каменец-Подольск, **Ярмолинцы**....Задача – нанести мощный и молниеносный удар по польским войскам, надежно*

⁵⁸ URL: https://etoretro.ru/pic160412.htm?sort_field=image_date&sort=DESC&position=10

прикрывая свой левый фланг и отрезая польские войска от румынской границы, решительно и быстро наступать в направлении на Чортков, Станиславов и к исходу 17 сентября выйти на р. Стрыпа; к исходу 18 сентября овладеть районом Станиславов, имея дальнейшей задачей действия в направлении Стрый, Дрогобыч».

З початком планованої війни згадане містечко розширило сферу своєї діяльності. 20 вересня вийшла Директива №12 наркома внутрішніх справ СРСР Лаврентія Берії про організацію пунктів прийому полонених.

Табір для полонених поляків розташували на території військової бази. Велетенська територія, розкинута біля самої залізничної станції (ще й до того ж вже оточена високим парканом) – дуже зручно. Перші партії бранців розмістили у віддаленій казармі, потім розселяли у наметах, а то й просто неба.

Польські полонені, вересень 1939 р.

11 липня 1941 року Ярмолинці зайняли німці. Вже облаштований концтабір у місці, де зручно сходяться дві залізничні колії, припав нацистам до вподоби. За кілька тижнів тут розгорнули табір уже для радянських полонених. Переважно для командирів РСЧА. Як розповідають місцеві старожили, серед в'язнів була й велика група військових з тієї ж частини, яка стояла тут до війни.

Найжахливіший епізод з історії концтабору в Ярмолинцях припадає на осінь 1942 року. На той час його “спеціалізація” знову змінилася. Місце польських, чеських і радянських полонених зайняли цивільні особи – євреї.

З осені 1941-го на терені містечка Ярмолинці нацисти організували гетто, де збирали євреїв з територій сучасних Ярмолинецького, Городоцького, Дунаївецького та часткового Хмельницького районів (на той час адміністративно-територіальний поділ був дуже відмінним, тому для простоти користуємося сучасним).

Ярмолинці, синагога.⁵⁹

Єврейська громада⁶⁰

Євреї почали селитися у Ярмолинцях на початку 18 століття. За ревізією 1847 р. «Ярмолинецкое єврейське общество» складалося з 1356 осіб. У 1897 р. єврейське населення Ярмолинець становило 2633 особи – 50 відсотків від загальної чисельності населення.

1919 року в місті стався погром.

У 1920-1930-х роках у Ярмолинцях діяла єврейська сільрада та єврейський колгосп.

У 1926 році, згідно з переписом населення, єврейське населення становило 2700 осіб.

У 1939 році тут проживало 1264 євреї (60% від загальної кількості жителів містечка).

---

⁵⁹ Світлина з експедиції С.А. Ан-ського. Найімовірніше, дерев'яна синагога перестала служити місцем богослужіння, коли місто стало частиною Радянського Союзу після Першої світової війни, і релігійні обряди були заборонені.

⁶⁰Єврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томів. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том шестнадцатый. Шемирамот — Уссоп (1913). – с. 407. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom16_1913__ocr.pdf; Чубинський Павло Платонович (1839 —1884) (1872). Том 7. Вып. 1. Евреи. Поляки. Племена немалорусского происхождения. С.-Петербург. Императорское русское Географическое общество. С.213. – 337 с. URL: <https://archive.org/details/chubynsky7/page/n1/mode/2up>; Фрейдер М. «Мудрость печали». URL: https://www.jewishgen.org/Yizkor/Kosohirka/files/Kosohirka_2.pdf

жандармейстер Рудольф Бухгольц, а з 19 жовтня 1942 року — жандармейстер Глосат. Начальник жандармського поста взяв на себе відповідальність за місцеву українську поліцію (перейменовану на Шуцманшафт). Начальником української поліції в Ярмолинцях був чоловік на ім'я Колбасюк, а його заступником — Оманський. Влітку та восени 1941 року німецька влада запровадила в Ярмолинцях низку антиєврейських заходів: було створено Єврейську раду (юденрат); євреїв зобов'язували носити відмінні символи; їх примушували до примусових робіт, під час яких їх били та знущалися; їм забороняли залишати місто. Вже 9 липня 1941 року в Ярмолинцях було розстріляно 16 радянських активістів, включаючи кількох євреїв⁶⁵.

Меморіал полоненим радянським військовим і євреям, знищеним у Ярмолинському концтаборі.⁶⁶

Джерела дещо розходяться щодо точної дати створення гетто в Ярмолинцях. Після прибуття німців більшість євреїв жила разом у центрі міста, серед яких проживало лише кілька українців та росіян. Згідно з більшістю джерел, восени 1941 року, після отримання наказу від генерал-комісара Шене, решту неєвреїв було виселено з єврейської частини міста, яка також зменшилася в розмірах до приблизно 15 відсотків площі міста, утворивши гетто. За словами єврея, який вижив, Семена Зельфона, гетто було створено приблизно через три місяці після початку німецької окупації. Він стверджує, що багато колишніх єврейських будинків було знесено, щоб створити парк, а

⁶⁵ ДАРФ, 7021-64-818, с. 202.

⁶⁶ URL: <https://zbruc.eu/node/53016>

саме гетто було дуже переповнене, в кожному невеликому житлі проживало від шести до восьми сімей. Приблизно в цей час гетто також було оточене колючим дротом і охоронялося зовні місцевою українською поліцією⁶⁷.

У гетто євреї страждали від голоду, оскільки отримували лише 200 грамів хліба (7 унцій) на день. Їм дозволялося відвідувати місцевий ринок лише протягом однієї години по неділях. Однак їм вдавалося отримати додаткову їжу, обмінюючи решту майна з місцевим населенням⁶⁸.

Ще один пам'ятник розстріляним євреям. Могила така величезна, що навіть не влізла в кадр. Пам'ятник стоїть на її гребені. Позаду – казарма-тюрма.

Примусова праця для євреїв у гетто включала земляні роботи на великому проекті дамби, необхідному для будівництва електростанції неподалік від Ярмолинців⁶⁹. Десь у 1942 році, ймовірно, у квітні, голова юденрату в Ярмолинцях був зобов'язаний вибрати 10 євреїв, яких німці мали повісити як помсту за вбивство німецького чиновника в місті. Свідки стверджують, що він відібрав 10 літніх або немічних євреїв. Коли єврейському старійшині у Фрамполі пред'явили таку саму вимогу – 10 жертв, він зголосився першим убитим⁷⁰.

Згідно зі звітом Надзвичайної державної комісії (НДК) СРСР, у червні 1942 року єврейські житлові райони, «відкриті гетто», також були створені в сусідніх селах Шарівка та Фрамполь⁷¹. У серпні 1942 року 400 євреїв з гетту

⁶⁷ Архів візуальної історії Фонду Шоа, № 38519; ВА-L (Філія Федерального архіву ВА-L у Людвігсбурзі Зовнішня філія Німецького федерального архіву Людвігсбург), В 162/5072, с. 404, В 162/5071, с. 318. YIU (Яхад - Ін Унум, Париж), Свідок № 595, однак, стверджує, що гетто не було.

⁶⁸ VHF (Архів візуальної історії Фонду Шоа), № 38519; YIU, Свідок № 594.

⁶⁹ VHF, № 38519; YIU, Свідок № 595; ВА-L, В 162/5071, с. 319.

⁷⁰ VHF, № 38519; YIU, Свідок № 595; ВА-L, В 162/5072,

⁷¹ ДАРФ, 7021-64-818, с. 202.

Ярмолинці було відправлено до трудового табору в Лезнево, за 6 кілометрів від Проскурова; Єврейських в'язнів цього табору використовували для будівництва та ремонту доріг вздовж головної транзитної дороги Дурхгангштрассе IV⁷².

Наприкінці жовтня 1942 року за наказом гебітскомісара Мертеса більшість євреїв гебіту Ярмолинці, включаючи більшість з гетто в Городку та Михальполі, а також з Фрамполя та Шарівки, зібрали та перевезли на транспортних засобах або пішки до Ярмолинців у супроводі жандармів та української поліції⁷³. У Ярмолинцях усіх євреїв, зібраних з гебіту, ув'язнили на кілька днів у занедбаному комплексі бараків поблизу залізничної станції в нестерпних умовах, без їжі та води⁷⁴.

Оскільки під час концентрації євреїв було вбито багатьох, а в межах поля зору бараків було підготовлено кілька великих ям, євреї там чинили опір неминучому вбивству. Члена українського шуцманшафту, якого один зі свідків назвав Казіком Островським, відправили до казарми, щоб вивести деяких євреїв. Натомість його здолали та вбили, відрубавши голову. Деякі євреї також стріляли з гвинтівок у німецьку та українську поліцію, яка охороняла казарми зовні. Кілька євреїв також вирішили покінчити життя самогубством у казармах, щоб не дозволити своїм мучителям убити себе⁷⁵. Побоюючись, що повстання

⁷² Комісія з розслідування злочинів проти польської нації (підрозділ Інституту національної пам'яті), Колекція підрозділу СС та поліції, № 77, с. 4, звіт СС-гауптштурмфюрера Гіллгеса до KdS Ровно, 18 серпня 1942 року.

⁷³ VA-L (Філія Федерального архіву VA-L у Людвігсбурзі. Зовнішня філія Німецького федерального архіву Людвігсбург, В 162/5072, с. 434; VHF (Архів візуальної історії Фонду Шоа), № 32340 та 34283; ДАРФ, 7021-64-818, с. 203. YIU (Яхад - Ін Унум), свідок № 594, згадує, що євреїв із Шарівки та Фрамполя привезли до Ярмолинців, але не вказує дату.

⁷⁴ ДАРФ, 7021-64-818, с. 203. Див. також VA-L, В 162/5073, с. 649–657.

⁷⁵ YIU (Яхад - Ін Унум), Париж, свідок № 595; VA-L, В 162/5073, с. 649–651, В 162/5071, с. 91. За даними Еренбурга та Гроссмана, «Чорна книга», с. 21, 16 місцевих поліцейських та п'ятеро німців були вбиті під час повстання, але ці цифри не згадуються в інших джерелах.

може вийти з-під контролю, німецькі чиновники в Ярмолинцях відправили за підкріпленням з інших сусідніх поліцейських постів. Після прибуття загону поліції безпеки та СД зі Старокостянтинова під командуванням гауптшарфюрера СС Карла Графа євреїв... викурювали з бараків, коли німці підпалили його⁷⁶. Як тільки решта євреїв вийшли з бараків, їх змусили роздягнутися, а потім розстріляли групами по 50 осіб у три ями, підготовлені неподалік. Українська поліція була розміщена навколо місця страти, щоб ізолювати його та запобігти втечі в'язнів. Загалом під час цієї акції було розстріляно, ймовірно, близько 6400 євреїв⁷⁷.

Місцеві свідки вказують на те, що деякі євреї ховалися в підвалах та інших місцях у Ярмолинському гетто та навколо нього під час переведення до бараків. Протягом наступних тижнів після масового розстрілу було виявлено євреїв, яких також розстрілювали. Деяким євреям вдалося вижити за допомогою місцевих неєвреїв. Наприклад, у сусідньому селі єврейського хлопчика віком 15 років ховала літня жінка до кінця окупації⁷⁸.

Про останні дні Ярмолинецького гетто свідчить "Чорна Книга": *"У Ярмолинцях євреї чинили опір два дні. Зброя була заздалегідь приготована: її принесли разом з домашніми речами. Було це у Військовому містечку. Першого поліцая, який туди зайшов, щоби відібрати партію приречених, євреї убили, труп його викинули у вікно. Розпочалася перестрілка, причому було убито ще декілька поліцаїв. Наступного дня прибули вантажівки з поліцаями з сусідніх районів. Тільки до вечора, коли у євреїв вичерпалися боєприпаси, штурмуючі проникли на територію військового містечка. Страта тривала три дні. При опорі були убиті 16 поліцаїв, серед них начальник поліції, і 5 німців"*.

⁷⁶ VHF (Архів візуальної історії Фонду Шоа), № 24841; ВА-L, В 162/5072, с. 494.

⁷⁷ ВА-L, В 162/5071, с. 89–92, для цифри 6400; В 162/5072, с. 460, наводить цифру 8000 євреїв, розстріляних у братській могилі біля казарм, на основі матеріалів ДНК (Державна надзвичайна комісія).

⁷⁸ YIU, свідок № 594 і 595.